ASOS JOURNAL
The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 101, Şubat 2020, s. 60-71

ISSN: 2148-2489 Doi Number: http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.40526

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
12.01.2020

Yayımlanma Tarihi / The Publication Date
29.02.2020

Doç. Dr. Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU
İstanbul Üniversitesi, Arap Dili ve Belagati
as_hatice@yahoo.com

BENZER YÖNLERİ VE FARKLILIKLARIYLA MODERN ARAP ŞİİRİNİN ZİRVESİNDE ÜÇ ŞAİR

Öz

Abbasi döneminde devlet erkanı tarafından gözetilen şairlerle zirveye çıkan şiir sanatı uzun bir inziva döneminden sonra diriliş ya da kalkınma anlamına gelen "Nahda" hareketiyle canlanmış, neo-klasik olarak adlandırılan bu dönemde pek çok şair ve edip yetişmiştir. Râidu'ş-Şu'arâ (Şairlerin Öncüsü) unvanıyla başı çeken Mahmûd Sâmî Bârûdî birlikte Ahmet Şevkî ve Hâfız İbrâhîm bu alanda öne çıkan üç isimdir. Onlar, Abbasi şairlerini taklit ederek şiirlerini söz sanatlarını kullanarak yazmışlar, ancak eski ile yeniyi şiirlerinde buluşturabildiklerinden taklitçi değil yenilikçi olarak kabul edilmişlerdir. Söz konusu çalışma karşılaştırma metoduyla üç şairin benzer ve farklı yönlerini ön plana çıkararak kalıcı öğrenme kazandırmayı hedeflemektedir. Yaşam öyküleri ve yaşadıkları dönem hakkında bilginin de yer aldığı çalışmada araştırmacının üç şairi bir bütün olarak değerlendirmesi hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Mahmûd Sâmî Bârûdî, Hâfız İbrâhîm, Ahmed Şevkî, Modern Arap Edebiyatı

THREE POETS AT THE TOP OF MODERN ARAB POETRY WITH SIMILAR ASPECTS AND DIFFERENCES

Abstract

During the Abbasid period, the art of poetry, which peaked with poets observed by the state officials, was revived by "the Nahdamovement", which means resurrection or development after a long period of retreat, and many poets have grew up in this period called neo-classical. Mahmud Sâmî Bârûdî, together with Ahmet Shawki and Hâfız İbrâhîm, are the leading names in this field. They imitated the Abbasid poets and wrote their poems by using rhetoric, but since they could bring the old and the new together in their poems, they were accepted as innovators, not imitators. This study aims to provide permanent learning by highlighting similar and different aspects of the three poets by comparison method. In this study, which includes information about life stories and the period in which they live, the researcher aims to evaluate three poets as a whole.

Keywords: Mahmûd Sâmî Bârûdî, Hâfız İbrâhîm, Ahmed Shawki, Modern Arabic Literature, Poetic

Giriş

Abbasi döneminde şairlerin devlet ricali tarafından gözetilmesi, yoğun bir şiir faaliyetinin meydana gelmesine ve şiir sanatının zirveye ulaşmasına vesile olmuştur. Bunda en büyük payın, rekabette saklı olduğu bir gerçektir. Zira şairler ekmek teknesi olarak gördükleri şiirleriyle halife ve devlet ricâlinin dikkatini çekmek istemiş, şiirlerini cahiliye şairlerini örnek alarak yazmışlardır. Araplar da muvelledûn ya da muhdesûn olarak isimlendirilen bu şairleri Cahiliye şairleriyle kıyaslamaktan geri durmamıştır. Kıyaslanan bu şairler arasında öne çıkan isimlerden Ebû Nüvâs, Beşşâr b. Burd ve Mütenebbî'yi anmak gerekir. Ancak bir dönem iktidar tarafından gözetilen şairler Abbasi devletinin çöküşünden sonra hâmilerini yitirmişlerdir.

Uzun süren bir aradan sonra diriliş ya da kalkınma anlamına gelen "Nahda" hareketiyle modern Arap edebiyatında yoğun bir çalışma başlamış, bu dönemde velûd pek çok şair ve edip yetişmiştir. Başlangıçta yeni olan her şeye cephe alanlar olsa da, bir müddet sonra eserlerinde eski ile yeniyi birleştiren ve eski şairlerin izinden giderek edebiyatı geçmişteki ihtişamına döndürmek isteyen şairler görülmüştür. Bu şairler arasında özellikle üç isim daima zirvede kalarak değerini korumuştur. Bunlardan ilki *İhyâ ve Ba's* ekolunun ya da "Neo-klasik" akımın[1] öncüsü kabul edilen ve Abbasi şiirine de hâkim olan Mahmûd Sâmî el-Bârûdî[2] (ö. 1904), ikincisi aynı ekole mensup Ahmed Şevkî[3] (ö. 1932), üçüncüsü de onun yolundan giden Hâfız İbrâhîm'dir[4] (ö. 1932). Bu ekolun şairleri eski Arap şiirini gündeme taşıyıp klasik Arap şiirine yeni bir soluk getirdiklerinden ekole *İhyâ ve Ba's* adı verilmiştir. Şevkî Dayf bu üç şairin önemini vurgulamış

[1] Bu akımın mensubu olan şairlerin tamamını burada almadık. Birbirine yakın olan özellikleri ve halk nezdinde değerlerinin önemi sebebiyle sadece üç şairi aldık. Bu akım ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1961), s. 41-44.
[2] Nasuhi Ünal Karaarslan, "Mahmud Sâmi Paşa Bârûdî", DİA, C: 5, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), s. 91; Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 83-91.
[3] Nihad M. Çetin, "Arap: Edebiyat",DİA, C: 3, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), s. 306-307; Ayrıntılı bilgi için bk. Hennâ el-Fâhûrî, Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), s. 970-1013.
[4] el-Fâhûrî, age, s. 966-969.

ve bu şairlerin sadece geçmişi taklid ederek şiir nazmetmediklerini, bilakis Abbasi şiirinden beslenerek üslûblarını sağlamlaştırdıklarını ifade etmiştir. Bu nedenle muhafazakâr olarak isimlendirilen bu şairler muhafazakârlığının onları körü körüne taklide yöneltmediği görüşündedir.[5]

Bu çalışmada söz konusu dönemde öne çıkan bu üç şahsiyetin ele alınış sebebi, sadece şiirde temayüz etmeleri değil, benzer ve farklı yönlerine de dikkat çekmektir. Benzer yönlerinden ilki, üçünün de yüzde yüz Arap asıllı olmamaları; ikincisi babadan uzak büyümeleri, üçüncüsü ise Arap dünyası tarafından "Fârisu's-Seyf ve'l-Kalem" (Kılıç ve kalemin süvarisi), "Emîru'ş-Şu'arâ" (Şairlerin prensi) ve "Şâ'iru'n-Nîl" (Nil'in şairi) gibi önemli unvanlar almaları ve bunlarla anılmalarıdır. Üç şair hakkında ülkemizde farklı çalışmalar yapılmasına rağmen bu çalışmalarda ortak özelliklerine dikkat çekilmemiştir. Bu nedenle çalışmada hayatları hakkında bilgi verildikten sonra, özelliklerinden yola çıkarak yapılacak kıyaslamayla daha öğretici olmak, yaşadıkları dönem ve özellikleri hakkında fikir edinmek hedeflenmiştir. Bu bağlamda temayüz ettikleri dönem olan "Nahda" hareketine de değinilecektir.

Üç Şair

Mahmûd Sâmî Bârûdî (1838-1904)[6]

Mısırlı şair Mahmud Sâmî b. Hasen Hüsni b. Abdullah el-Bârûdî, Çerkes asıllı olup 1838 yılında varlıklı bir ailenin çocuğu olarak Kahire'de dünyaya gelmiştir. Bârûdî nisbesini dedelerinden birinin barut ticaretiyle uğraşması nedeniyle ya da aşağı Mısır'da küçük bir kasabaya nisbetle aldığı söylenir.[7] Yedi yaşındayken babasını kaybetmiş, annesi onun diğer varlıklı ailelerin çocukları gibi 12 yaşına kadar evde özel ders alarak eğitim görmesini sağlamıştır. Daha sonra harp okuluna başlayan Bârûdî, burada Türkçe öğrenmiş, 1854 yılında 16 yaşındayken okuldan mezun olmuştur. Bu süreçte Arap edebiyatına ilgi duyarak edebiyat tarihi ve şiir divanları okumuştur.[8] Ancak şiire olan merakının harp okulunda Türkçeyle haşır neşir olmadan önce başladığı, bunun da daha sonra yazdığı şiirlere pozitif yansıdığı söylenir.[9] Bârûdî'nin şahsiyetinin oluşumunda Çerkes asıllı oluşu savaşçılığının, Arap tarafı da eski şiirdeki yeteneğinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.[10]

Bârûdî, gittiği İstanbul'da Farsça ve Osmanlıca öğrenmiş, sözkonusu dillerin edebiyatıyla ilgilenerek bu dillerde şiir ve kaside yazmaya başlamıştır.[11] İstanbul'da Cahiliye ve İslami dönem şairlerinin divanlarını inceleme fırsatı bulan Bârûdî[12], bir taraftan eski şairlerin şiirlerinden okuduğu beyitleri ezberlerken, diğer taraftan da sarf, nahiv ve aruz ilmine vakıf olmadan Arapça şiirler yazmayı da sürdürmüştür.[13]

Mısır'ın yeni valisi Hidiv İsmail Paşa 1863'te İstanbul'a yaptığı bir ziyaret esnasında Bârûdî'yle tanışıp onu kendisiyle birlikte Mısır'a dönmeye ikna eder. Bir müddet orduda hizmet

[5] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 46.
[6] Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, Yay. Haz. Yûsuf Alî Budeyvî, (Abû Dabi: Mektebetu's-Safâ, 2010), s. 497-501; el-Fâhûrî, age, s. 959-963.
[7] Şevkî Dayf, el-Bârûdî Râidu'ş-Şi'ri'l-Hadîs, (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 2006), s. 42; Hayruddîn ez-Ziriklî, el-A'lâm Kâmûs Terâcim Li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Mustaribîn ve'l-Musteşrikîn, (Beyrût: Dâru'l-'İlm Li'l-melâyîn, 2002), C: 7, s. 171.
[8] 'Umer ed-Desûkî, Fi'l-Edebi'l-Hadîs, Dâru'l- Fikri'l-'Arabi, Kahire, 1997, c. 1, s. 167; Karaarslan, agm, s. 91.
[9] Dayf, el-Bârûdî Râidu'ş-Şi'ri'l-Hadîs, s. 44.
[10] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 86.
[11] ez-Ziriklî, age, s. 171.
[12] Dayf, el-Bârûdî Râidu'ş-Şi'ri'l-Hadîs, s. 87; 'Umer Rıza Kahhâle, Mu'cemu'l-Muellifîn, (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1991), C: 3, s. 807.
[13] Dayf, el-Bârûdî Râidu'ş-Şi'ri'l-Hadîs, s. 87.

ettikten sonra, Fransız askerlerinin yıllık gösterilerini izlemek üzere bazı subaylarla birlikte Fransa'ya ve İngiltere'ye gider. 1864'te kumandanlığa tayin edilmiş, 1868 ve 1877 yıllarında Mısır'dan gelen yardımcı kuvvetlerle Osmanlı ordusunun yardımına koşmuştur.[14]

Askerlik görevine devam ederken, Hidiv İsmail'in yabancı unsurlara idari işlere müdahale izni vermesi ve izlediği yanlış mali politika gibi bazı eylemlerini eleştirir. 1882 yılında Ahmed el-'Urâbi liderliğinde bir grup subayın "Mısır Mısırlılarındır" sloganıyla başlattığı isyana katılır. İngiltere'nin bunu fırsat bilerek 15 Eylül 1882'de Kahire'yi işgal ederek ayaklanmayı bastırması sonucu yakalanarak mahkemeye çıkarılır. Önce idam edilmesine hükmedilir, daha sonra cezası sürgüne çevrilerek gönderildiği Seylan adasında onyedi yıl kalır. Sürgünde bir ara görme yetisini yitirir, ancak sonra iyileşir. Bârûdî, sürgün yıllarında İngilizce öğrenmiş ve bazı kitapları İngilizce'den Arapça'ya tercüme etmiştir. Otuz şairin şiirlerinden oluşan *Muhtârât* adlı eserini telif etmeye başlamış, ancak bu eser de divanı gibi vefatından sonra eşi tarafından yayınlanmıştır. 1899 yılında affedilerek Mısır'a dönmesine izin verilen şairin, Mısır'a döndükten sonra kendini tamamen edebî çalışmalara verdiği ve evini edebiyat çevrelerinin buluşma merkezi haline getirdiği söylenir. [15]

Bârûdî, 1904 yılının Şevval ayında Kahire'de vefat eder.[16] Şiirin işlevini nefis terbiyesi, fikir egzersizi ve güzel ahlak kazandırma olarak gören[17] Bârûdî'yi şiirin öncüsü "Râidü'ş-Şi'r" yapan en önemli şey Arap şiirini canlandırıp Araplık bilincini uyandırmasıdır. Eski şairleri taklit ederek başladığı şiir etkinliğine Arap ruhunu canlandırarak devam etmiştir.[18] Bârûdî, gazel, fahr, hamase, hiciv ve medih gibi pek çok türde ürün vermiş, ancak söz konusu kalıplarda yazarken toplum menfaatini ön planda tutmaya gayret göstermiştir. Hidiv İsmail'in yönetimi altındaki Mısır'da yaşanan ekonomik ve siyasi sıkıntıları eleştirdiği şiirleriyle Mısır ve sorunlarını gündeme getiren şairlerin başında gelir.[19]

Ahmed Şevkî (1868-1932)[20]

Kahire'de 1868'de doğan Ahmed Şevkî, İbrahim Paşa'nın azatlı cariyelerinden olan anneannesi tarafından küçük yaşta Hidiv İsmail Paşa'nın himayesine verildiği için sarayda yetişmiştir. Hem Çerkes, hem Türk, hem Rum, hem Kürt hem de Arap kanı taşıdığı belirtilen şairin iyi bir eğitimden sonra Hukuk Fakültesine girdiği, ancak bir süre sonra beğenmeyerek Tercüme Bölümü'ne geçtiği bilinmektedir. Şairlik yeteneğini Arapça hocası Şeyh Muhammed Besyûnî ortaya çıkarmıştır. Tevfik Paşa'ya yazdığı ilk methiyeden sonra sarayda bir memuriyete tayin edilen şair, bir süre sonra onun tarafından hukuk tahsilini tamamlaması için Fransa'ya gönderilir.[21] Fransa'da bulunduğu dört yıl içinde İngiltere ve Cezayir'i de ziyaret etmiş, tahsilini tamamladıktan sonra geri dönmüştür. Saliha adında varlıklı bir hanımla evlendiği ve ondan üç çocuğu olduğu bilinmektedir. Abbas Hilmi Paşa'nın divanında Frenk Kalemi müdürlüğüne getirilen şair[22], Paşa'nın İngilizler tarafından azliyle 1915 yılında İspanya'ya sürgüne gönderilir.[23]

[14] ez-Ziriklî, age, s. 171.
[15] ez-Ziriklî, age, s. 171; ez-Zeyyât, age, s. 498; Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 86.
[16] Kahhâle, age, s. 808.
[17] 'Umer ed-Desûkî, Mahmûd Samî el-Bârûdî, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1981), s. 36.
[18] Asiye Çelenlioğlu, "el-Agrâdu'ş-Şi'riyye inde Mahmûd Sâmî el-Bârûdî", el-Müdevvene, (Cezayir: 2017), s. 91.
[19] Çelenlioğlu, agm, s. 91.
[20] ez-Zeyyât, age, s. 505-509; Dayf, age, s. 110-120; Ramazan Şeşen, "Ahmed Şevkî", DİA, C: 2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), s. 136-137.
[21] Kahhâle, age, s. 153.
[22] el-Cebûrî, Kâmil Selmân, (2003), Mu'cemu'l-Udebâ Mine'l-'Asri'l-Câhilî Hattâ Seneti 2002, Beyrût, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, C: 1, s. 160; ez-Zeyyât, age, s. 506.
[23] Bazı eserlerde sürgün yerini kendisinin seçtiği belirtilmektedir. Bk. el-Cebûrî, age, s. 160; Kahhâle, age, s. 153.

Dört yıl kaldığı sürgünde Endülüs İslam medeniyetini, Arap ve Batı edebiyatını inceleme imkânı bulmuştur. 1919 yılında savaştan sonra Kahire'ye döner.[24] 4 Ekim 1932'de Kahire'de vefat eden şair, resmi törenle defnedilmiştir.[25]

Ahmed Şevkî'nin şiirleri sürgünden önce, sürgün sırasında ve sürgünden sonra diye üçe ayrılır. Sürgün öncesi saray şairi olarak anılan şair, sürgün esnasında eski konuları yanında vatan ve aile ile ilgili şiirler nazmetmiştir. Sürgün sonrası ise, bir halk şairi gibi şiirlerinde daha çok günlük olayları, dini, siyasi ve tarihi konuları dile getirdiği görülür. Dini konularda ağırlıklı olarak peygamberler kıssasını ele alan şair, bu yolla Arap dünyasında tanınarak kendisine "Emîrü'ş-Şu'arâ" unvanı verilmiştir. Şiirlerini *eş-Şevkîyyât* adlı divanda toplayan şairin, sarayda yetişmesi, Hâfız kadar halka ulaşmasına engel olsa da, tanınmasına mani olmamıştır. Nesirle de ilgilenen şair, makame tarzında yazılar yazmış, ancak başarılı olamayınca nazma geri dönmüştür.[26] Arap edebiyatında ilk tiyatro yazanlardan olan şairin, altısı trajedi biri komedi olmak üzere yedi eseri mevcuttur. Klasik Fransız tiyatrosunun tesirinde kalmakla beraber, romantizm akımından da etkilenmiştir.[27]

Muhammed Hâfız İbrâhîm (1871-1932)[28]

Mısır'ın Deyrut beldesinde doğan şairin babası Arap, annesi ise Türk asıllıdır. Mühendis olan babasını dört yaşındayken kaybetmiş, annesi ile birlikte bir süre Kahire'de dayısının yanında yaşadıktan sonra Tanta'ya giderek eğitimine orada devam etmiştir. Burada edebiyat ile ilgilenen şair bir yıl avukat olarak çalışmış daha sonra Kahire'ye dönerek harp okuluna girmiştir. Teğmen rütbesiyle 1891'de mezun oluş, 1896 yılında Sudan'da çıkan bir isyanı bastırmak üzere bölgeye gönderilen askeri birlikte yer almıştır. Bu esnada orduda isyan çıkarttığı düşüncesiyle görevinden uzaklaştırılıp emekliye sevkedilir.[29] Askeri hayatı bu isyanla sona eren şair edebiyata yönelmiş, ancak yaşamı daima sıkıntılar içinde geçmiştir. Uzun süre iş aradıktan sonra 1911 yılında Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'nin edebiyat bölümüne tayin edilmiş, görevini kaybetme korkusuyla siyasi ve içtimai şiirlerini uzun yıllar dışa vuramamıştır. Tâhâ Huseyn, şairin bazı meclislerde irticalen söylediği şiirlerini yayınlamak istediğini, ancak onun işini kaybetme korkusuyla karşı çıkarak şiirden bir bölümün bile yayınlanmasını istemediğini söylemiştir.[30]

Hâfız, çektiği maddi sıkıntılar nedeniyle, aristokrat bir ortamdan gelen Bârûdî ve Şevkî'nin sanat düzeyine yükselememiştir. Şair olarak yetişmemiş ancak şairliği kazanmış, bütün hayatını şiirini iyileştirme ve güzelleştirmeyle geçirmiştir.[31] Yetişme çağından itibaren Bârûdî'yi taklit eden Hâfız daha sonra Bârûdî'nin etkilendiği mutekaddimin şairleri taklit etmiştir.[32] Halkla iç içe yaşaması şiirlerine de yansımış, onların duygularına tercüman olmuştur. Mersiyelerindeki samimiyet nedeniyle kendisine "Resâ Şairi" denir.

[24] el-Cebûrî, age, s. 160.
[25] Şeşen, agm, s. 136-137; Kâzım Ürün, Ahmed Şevkî ve Türkiye İle İlgili Şiirleri, (Konya: Çizgi Yayınları, 1998), s. 32-34.
[26] el-Cebûrî, age, s. 161.
[27] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 47; el-Cebûrî, age, s. 160; Şeşen, agm, s. 137.
[28] ez-Zeyyât, age, s. 509-512; Dayf, age, s. 100-110.
[29] Hüseyin Yazıcı, "Hâfız İbrâhim", DİA, C: 15, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 91.
[30] Tâhâ Huseyn, Hâfız ve Şevkî, (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1933), s. 175.
[31] Huseyn, age, s. 145.
[32] Huseyn, age, s. 177.

1932 yılında uzun süre muzdarip olduğu hastalığından kurtulamayarak vefat etmiştir. Geride bir divan ile *Leyâli Satîh*, *Ömeriyyâtu Hâfız*, *el-Buesâ*, *el-Mu'cez fi'l-İktsâdi's-Siyasi*, *Kuteyyibun fi't-Terbiyeti'l-Evveliyye* eserlerini bırakmıştır.[33]

Yaşadıkları Dönemde Edebî ve Siyasî Hayat

Mısır'ın, Batıyla temasında başlangıç kabul edilen 1798 tarihinde Napolyon tarafından işgali, sosyal ve siyasî alanda hareketlilikle birlikte edebî alanda da bir atılım başlatmıştır. İşgalle birlikte Fransa'ya giden bilim adamlarının toplumsal yaşamı yapılandırarak hâkimiyeti pekiştirmek amacıyla başlattığı bilimsel faaliyet ortamı yeni fikir ve görüşlerin yeşermesine zemin hazırlamıştır.[34]

Kısa bir süre sonra Napolyon'un Mısır istilasına son veren Mehmet Ali Paşa askeri alanda iyileştirme hedefine yönelik olarak, söz konusu faaliyetlere[35] devam etmiş ve bu kapsamda Avrupa'ya öğrenciler göndermiştir.[36] Okumak için yurt dışına giden öğrencilerin edindikleri yeni dünya görüşü ve bilgileri ülkelerinde ifade etmeleri fikrî hareketliliğe vesile olurken, yeni çıkmaya başlayan gazete ve dergiler bu görüşlerin yayılmasında etkili olmuştur.[37] 1842 yılında kurulan Tercüme Kalemi'nde pek çok Batılı yazarın eseri Türkçe'ye çevrilmiş, gazetede tefrika edilen bu eserler Arap diline yeni mefhumlar kazandırmıştır.[38]

Mehmet Ali Paşa'dan sonra 16 yıl süren Abbâs ve Saîd Paşalar döneminde yenileşme hareketinde bir durgunluk yaşanırken, İsmaîl Paşa "Nahda" hareketine devam etmiş ancak yaşanan mâlî kriz ülkeyi dar boğaza sokmuştur. 1882 yılında 'Urâbî isyanının harekete geçirdiği milliyetçi duygularla aydınlar, kendi kültür varlıklarına dönerek klâsik dönem Arapça eserleri matbaalarda yayınlamışlar, bu da nesirde olduğu gibi şiirde de yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.[39] Milliyetçi duyguların dilde tezahürü şairleri Abbâsi şiirini taklide yöneltmiş, ancak bunun derecesi her yazarda muhtelif şekilde olmuştur.[40] Tamamen eskiyle hemhal olanların yanında neo-klasik şairler şiirlerinde konu olarak methiye, mersiye, hicviye, gazel ve tasvir gibi klasik şiire ait konuları işlemişlerse de bu şiirlerin içeriği topluma dönük olmuştur.[41]

Şiirin Zirvesinde Üç Şair: Aynı ve Farklı Özellikler

Şiirlerinde Üslup ve İçerik

İhya ve Ba's ya da "Neo – Klasik" ekol olarak bildiğimiz, öncülüğünü Bârûdî'nin yaptığı bu ekolün temsilcileri, temelde Abbasi şairlerini taklit ederek, şiirlerini söz sanatlarını kullanarak yazmışlar, ancak eski ile yeniyi şiirlerinde buluşturabildiklerinden taklitçi değil yenilikçi addedilmişlerdir.[42] Arap kaside şeklini tamamen muhafaza eden bu şairlerde, gazetelerin ve ilmi çalışmaların etkisi bariz olarak görülmektedir. Bu etkinin neticesinde, daha önce emirler ve

[33] Yazıcı, agm, s. 91.
[34] Asiye Çelenlioğlu, "Modern Türk ve Mısır Edebiyatının Doğuş ve Gelişim Evrelerindeki Benzerlikler ve Fransız Edebiyatının Bu İki Edebiyata Tesiri", ASOS Journal, Yıl: 7, Sayı: 87, Ocak 2019, s. 305.
[35] Çelenlioğlu, agm, s. 305; el-Fâhûrî, age, s. 11.
[36] Avrupa'ya gönderilen öğrenci grupları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Rıfâ'a Râfi' et-Tahtâvî, Paris Gözlemleri, Yay. Haz. Cemil Çiftçi, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1992), s. 11-12; Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 23.
[37] Dayf, el-Bârûdî Râidu'ş-Şi'ri'l-Hadîs, s. 36.
[38] Çelenlioğlu, agm, s. 306.
[39] Çelenlioğlu, "el-Agrâdu'ş-Şi'riyye inde Mahmûd Sâmî el-Bârûdî", s. 89.
[40] Çelenlioğlu, "el-Agrâdu'ş-Şi'riyye inde Mahmûd Sâmî el-Bârûdî", s. 89-90.
[41] J. Brugmann, An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt, (Leiden: E. J. Brill, 1984), s. 28.
[42] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 44.

onların çevresinde yer alan aydınlar sınıfına hasredilmiş şiiri halk tabakasına ulaştırmışlardır.[43] Dayf, bu üç şairin şiirlerinin İslam, Arap ve doğu hassasiyeti ve duygusuyla dolu olduğunu vurgulamıştır.[44] Bu sebeple Mısır için önemli ve kalıcı olmuşlardır.

Aynı ekolden gelen söz konusu üç şair edebi çizgilerinin yanı sıra aynı dönemde yetişmiş olmalarının kazandırdığı ortak bakış açısıyla şiirlerinde benzer içeriğe yer vermişlerdir. Bârûdî'nin şiirlerinde önemli yer tutan toplumsal sorumluluk sürgün sonrası Ahmet Şevkî'nin şiirlerinde de görülmektedir. Halk şairi olarak tanınan Hâfız ise halkın sorunlarını dile getirmesi nedeniyle el-Akkâd ve Tâhâ Huseyn gibi eleştirmenlerin takdirini kazanmış, kimi eleştirmenler onu "realist şair" olarak nitelendirmiştir.[45] Tâhâ Huseyn *Hâfız ve Şevkî* adlı eserinde Hâfız için: "O yanlız kendisi için yaşayan biri değildi. O Mısır'ın tamamıydı, hatta Doğu'nun tamamı, bunun da ötesinde onda çoğu zaman insanlığın tamamı yaşardı," demektedir.[46] O'na göre mersiyelerinin güçlü oluş sebebi ve diğer şairlerden ayıran özelliği diğerkâmlığı ve dünya metaından uzak oluşuydu.[47] Ancak, doğuştan şair olmayan Hâfız, başlangıçta eski şairleri taklit ederek nazmettiği şiirlerinde lafza önem verirken, zamanla kendisini geliştirerek şiire hislerini de yansıtmıştır.[48] Hâfız'dan daha fazla şiirsel kabiliyete sahip olan Şevkî'nin Hâfız'ın mersiyede ulaştığı noktaya ulaşamamasının nedeni, halkın duygu ve düşüncelerini tasvirde onun kadar başarılı olamamasıdır.[49] Huseyn'e göre Hâfız'ın gençliğinde ulaştığına Şevkî'nin ancak yaşlılığında ulaşabilmesinin nedeni, Şevkî'nin Hâfız'ın konuştuğu dönemde susması, Hâfız'ın susmaya mecbur kaldığı dönemde de Şevki'nin konuşmaya başlamasıdır. O bu düşüncesini; "Keşke Hâfız hiç memur olmasaydı, Şevkî de prensler için yazmasaydı" şeklinde ifade etmiştir.[50] Huseyn, Şevkî'nin ömrünün sonuna doğru tiyatral şiire yönelmesini de ele almış, bu sanat için daha genç yaşlarda okumalar yapmak gerektiği ancak Şevkî'nin gençliğini sarayda heba ettiğini söylemiştir. Onun bu alandaki çalışmalarını çok başarılı bulmamaktadır.[51]

Dayf'a göre Hâfız halk şairidir, halkın duygu ve düşüncelerine hitap ederek dönemin sıkıntılarını şiirlerine yansıtmış ve hamasi şiirler yazarak Şevkî'yi geçmiştir.[52] Bunun gibi Hâfız'ın şiirlerinde yaşadığı zorlukların tezahürü olan duygularını da görmek mümkündür. Oysa Şevkî, aristokrat bir ortamda yetiştiğinden ve saray erkânı için şiir yazdığından[53] sürgün öncesi halkın duygularına hitap etmemiş, ancak sürgünden sonra yazdığı milli şiirleriyle Hâfız'ı geçmiştir.[54]

Hâfız Şevkî gibi Batı edebiyatıyla ilgilenme fırsatı bulamamıştır.[55] Bu vechile Hâfız'ın Batı edebiyatına hiçbir şekilde borçlu olmadığı görülür.[56] Şevki'nin Fransız edebiyatına vakıf olduğu, ondan etkilenerek çeviriler yaptığı bilinmektedir. Lamartin'in "el-Buhayra" adlı kasidesini çevirmiş, Lafonten'i taklit ederek hayvanların dilinden şiirler nazmetmiştir.

[43] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 47-48.
[44] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 54.
[45] Kâzım Ürün, Mısır'da Türk Bir Şair Ahmet Şevkî 1868-1932, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002), s. 39.
[46] Huseyn, age, s. 140.
[47] Huseyn, age, s. 142-143.
[48] Huseyn, age, s. 144-145.
[49] Huseyn, age, s. 198.
[50] Huseyn, age, s. 196.
[51] Huseyn, age, s. 197.
[52] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 54.
[53] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 117.
[54] Daha fazla bilgi için bk. Ürün, Ahmed Şevkî ve Türkiye İle İlgili Şiirleri, s. 33-34.
[55] Dayf, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, s. 47.
[56] Huseyn, age, s. 177.

Doğuştan itibaren her ne kadar ikisinin de şartları farklı olsa da, iki şairin yıllar sonra şiirde buluştukları görülür.[57] Şevkî başlangıçta şiirlerinde yenilikçi Hâfız taklitçiyken, zamanla Şevkî'nin taklitçiliğe yöneldiği Hâfız'ın ise olgunlaşmaya başladığı görülür.[58]

İki şairin dostlukları şiirlerine de yansımıştır. Hâfız yayınlamadan ölmekten korktuğu için, sürgünden dönen Şevkî için yazdığı "Tahiyyetu Ahmed Şevkî Bek" şiirini, o Mısır'a ulaşmadan 14 Ağustos 1919 yılında yayınlamıştır. [59]

وَرَدَ الكِنانةَ عَبْقَرِيُّ زَمانه فَتَنَظَّري يا مِصْرُ سِحْرَ بَيانِهِ

وأتى الحُسان فَهَنِّئُوا مُلْكَ النُهى بِقِيامِ دَوْلَتِهِ وعَوْدِ حُسانِهِ

النيلُ قد أَلْقى إليه بِسَمْعِهِ والماءُ أَمْسَكَ فيه عن جَرَيانِهِ

"Mısır'a zamanının dehası geldi, ey Mısır onun beyanının büyüsünü (şiirindeki sihri) gör.

Güzel geldi, zekinin mülkünü kutlayın, onun devletini kurmasında ve güzelinin dönüşü (hususunda).

Nil ona kulak verdiğinde akan suyu durdu"

Hâfız'ın Şevkî için sonraki yıllarda da "Tehnietu Ahmed Şevkî Bek" adında bir şiir yazıdığı, bu şiirinde de şaire övgülerde bulunduğu görülmektedir.[60]

Hâfız Şevkî'den iki ay önce vefat etmiş ve sanki Hâfız hayattayken Şevkî'yi övdüğü gibi Şevkî de ona karşı son vazifesini yaparak ona "Hâfız İbrâhîm" mersiyesini yazmıştır.[61]

قَدْ كُنْتُ أُوثِرُ أن تَقولَ رِثائي يا مُنْصفَ الموتى من الأَحْياءِ

لكن سَبَقْتَ، وكلُّ طولِ سلامةٍ قدرٌ، وكلُّ مَنِيَةٍ بقضاءِ

"Dilerdim ki senden önce öleydim de sen bana mersiye yaz ey canlılardan daha insaflı ölülerin (Efendisi).

Fakat benden önce öldün, sağlıklı uzun bir yaşam nasıl kaderse (değişmezse), ölüm de öyle kaza (sebeplerledir)"

İki şairden yaşça büyük olan Bârûdî ise söz konusu iki şaire önderlik etmesiyle "*râid"* olarak tanınmıştır. Zira o hem halkın duygu ve düşüncesine tercüman olmuş[62], hem de aşıladığı milliyetçi duygularla onları galeyana getirmiştir. Şiirlerinde betimlediği savaş sahneleri, kahramanlık tasvirleriyle, din, vatan ve dil gibi kavramları yüceltmesiyle kendisine verilen "Fârisu's-seyf ve'l-kalem" unvanını pek çok açıdan hak etmiştir. ez-Zeyyât, Bârûdî'yi yaşadığı dönemde sahip olduğu üstün meziyetlerinden dolayı İmruü'l-Kays ve Beşşar b. Bürd'e benzetmiş, daha da ileri giderek şiiri diriltme ve yenilemede bütün üstün vasıfların Bârûdî'de toplandığını dile getirmiştir.[63]

[57] Huseyn, age, a. 168-171.
[58] Huseyn, age, a. 176.
[59] Hâfız, el-Müellefâtu'l-Kâmile ed-Dîvân, (Beyrût: Mektebetu'l-Lubnân, 1991), s. 37-39.
[60] Hâfız, age, s. 44-47.
[61] Emîru'ş-Şuarâ Ahmed Şevkî, eş-Şevkiyyât, (Kâhire: Müessesetu Hindâvî li-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2012), s. 607.
[62] Dayf, el-Bârûdî Râidu'ş-Şi'ri'l-Hadîs, s. 91.
[63] ez-Zeyyât, age, s. 498-499.

Bârûdî ise kendisinden yaşça küçük olan ve şiirdeki yeteneğini keşfettiği Hâfız'ın divanına kendi divanında yer açarak şu şiiriyle över:[64]

هيهاتَ ليس لحافظ من مُشبِهٍ — في القولِ غَيْرُ سَمِيِّهِ الشِّيرازِي

جَارَاهُ في حُسْنِ البيان وفاتَهُ — في المَنْطِقِ العَرَبِيِّ بالإعْجازِ

"Ah nerede, Şîrâzî'nin ismi dışında Hâfızla bir benzerliği yok

Güzel beyanda onunla atbaşı gitti ve Arap mantığında i'câz ile onu geçti."

Üç şairin de ortak noktalarından biri Türkiye ve Türklere[65] olan muhabbetlerini her fırsatta şiirlerinde dile getirmeleridir. Şiirlerinde hilafet[66], Osmanlı halifeleri ve anayasa[67], paşaları, valileri, Osmanlı savaşları[68], siyaseti[69], İstanbul ve İstanbul'un güzel yerlerini konu edinmişlerdir. Ancak üç şairin Türkiye ile ilgili şiirleri hakkında münferit çalışmalar yapılması nedeniyle bunlara yer verilmeyecektir.

Arap Olmayışları - Yetim Oluşları

Yukarda ifade edildiği gibi üç şairin de tam olarak Arap asıllı olmayışı, şiirlerini pozitif yönde etkileyip, zirveye oturmalarını sağlayan bir etken olarak görülebilir. Dili sonradan öğrenen yabancıların gramer kurallarına dikkat ederek daha fasih konuştukları bir gerçektir. Şiirlerinde Mısır lehçesi yerine Fasih Arapçayı bu kadar iyi kullanabilmelerinde, bunun bir katkısı olduğu söylenebilir.

Şairlerin daha hassas bir ruh yapısına sahip oldukları, şiir yazmak için onlara ilham verecek duygulara ihtiyaç duydukları bir gerçektir. Onların bu kadar iyi yazmasını, Bârûdî ve Hâfız'ın yetim olması, Şevkî'nin ise 3 yaşından itibaren ailesinden uzakta yaşaması sonucu, içlerinde büyüyen hasretle başlayan yazma tutkusunun zaman geçtikçe sosyal zeminden beslendiği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Aşağıda üç şairin yetim ve yetimlikle ilgili şiirlerine örnek verilmiştir:

Babası vefat ettiğinde yedi yaşında olan Bârûdî, o gün ifade edemediği duygularını 1860 yılında İstanbul'da babası için yazdığı mersiyesinde dile getirmiştir: [70]

مَضَى وخلَّفَنِي في سِنِّ سابِعَةٍ — لا يَرْهَبُ الخَصْمُ إبْراقِي وإرْعادي

إذا تَلَفَّتُّ لَمْ أَلْمَحْ أخا ثِقَةٍ — يَأْوِي إلَيَّ ولا يَسْعَى لإنْجادي

فالْعَيْنُ لَيْسَ لَها مِنْ دَمْعِها وَزَرٌ — والقَلْبُ لَيْسَ لَهُ مِنْ حُزْنِهِ فادِي

فَإنْ أكُنْ عِشْتُ فَرْداً بَيْنَ أصِرَتي — فَهَأَنا اليَوْمَ فَرْدٌ بَيْنَ أنْدادِي

"Gitti, beni yedi yaşında geride bıraktı — düşman benim varlığımdan ve tehditlerimden korkmaz artık.

[64] Mahmûd Sâmî el-Bârûdî Paşa, Dîvânu'l-Bârûdî, Thk. ve Şerh: Alî el-Cârim – Muhammed Şefîk Marûf, (Beyrût: Dâru'l-Avde, 1998), s. 280-281.
[65] Türklerle ilgili şiirler için bk. Şevkî, age, s. 307, 377.
[66] Hilafet ile ilgili şiirler için bk. Şevkî, age, s. 145.
[67] II. Abdulhamid için bk. Hâfız, age, s. 8, 17-20; Şevkî, age, s. 163, 385.
[68] Osmanlı savaşları için yazılan şiirler için bk. Şevkî, age, s. 85, 309; el-Bârûdî Paşa, age, s. 137-143, 543, 561-563.
[69] Türkiye'de siyaset ile ilgili bk. Şevkî, age, s. 223.
[70] el-Bârûdî, age, s. 162.

Etrafa baktığımda güvenecek bir kardeş görmedim beni koruyacak, bana yardım için çabalayacak.

Gözün gözyaşından başka bir sığınağı yok Kalbin de hüzünden başka vereceği bir şeyi yok.

Ben akrabalarım arasında yanlız yaşadıysam İşte bugün de ben akranlarım arasında yanlızım"

Ahmed Şevkî ise "el-'İlm ve't-Ta'lîm, ve Vâcibu'l-Muallim" adlı şiirinde genel olarak yetim olanların aslında annesi babası ölen değil, onlar yaşarken terkedilen ya da yanlız bırakılan çocuklar olduğunu dile getirdiği şiirinde, sanki annesi babası hayattayken kendisinin saraya bırakılmasını kasteder: [71]

وإذا النساءُ نَشَأْنَ في أُمِّية رَضَعَ الرِجالُ جهالةً وخمولا

ليسَ اليتيمُ من انْتَهَى أبواهُ من هـمّ الحـياةِ ، وخلّفاهُ ذليـلا

فأصـابَ بالدنيـا الحكيمـة منهما وبحُسْنِ تربيـةِ الزمـانِ بديـلا

إنَّ اليتيمَ هـوَ الذي تَلَقـى لَـهُ أُمًّا تخلّـتْ أو أبَاً مشغـولا

"Kadınlar ümmi olarak yetiştiğinde erkekler cahillik ve zayıflıkla beslenirler

Yetim, ebeveyni ölüp de geride boynu bükük bıraktığı değildir.

Zira onlardan daha bilge olan dünyayı elde edip zamanın elinde güzel terbiye olabilir.

Esas yetim, ondan vazgeçmiş bir anne ve onunla ilgilenmeyen bir babaya sahip olandır."

Hâfız İbrahim'in 1919'da yetimler için yazdığı "Melce'u'l-Hurriye" adlı kasidesinde yetimlerin zenginler tarafından gözetilmesini teşvik etmiş ve gelecekte belki de aralarından S'ad Zağlul, Muhammed Abduh ve Ahmed Şevkî gibi şahsiyetlerin çıkacağını belirtmiştir:[72]

أيها الطفل لك البُشرى فقد. قَدَّرَ الله لنا أن نُنْشَرا

قَدَّر الله حياة حرة وأَبَى سبحانه أن تُقْبَرا

لا تَخَفْ جُوعا ولا عُرْيا ولا تَبْكِ عيناك إذا خطب عَرا

لك عند البِرّ في مَلْجَئِه حيث تَأوِي خاطر لن يُكْسَرا

"Müjdeler olsun sana çocuk Allah serpilip büyümemizi nasip etti

Allah hür bir ömür bahşedip heder olmana izin vermedi

Korkma açlıktan ya da çıplaklıktan ağlama herhangi bir felakete maruz kaldığında

İyiliğe sığınırsan orada sana asla kırılmayacak bir hatır vardır."

Sonuç

[71] Şevkî, *age*, s. 247.
[72] Bk. Hâfız, *age*, s. 123-124.

Modern Mısır Edebiyatında Napolyon'un sömürgeci hedeflerine yönelik başlayan yenileşme hareketi, Mehmet Ali Paşa'nın askeri alanda yenilik amacına uygun devam etmiş, yurt dışına giden öğrencilerin edindikleri bilgi ve deneyim matbaanın kullanılmasıyla yaygınlaşarak hayatın geneline hâkim olmuştur. Yoğun tercüme faaliyetlerinin yaşandığı dönemde yapılan hikâye ve roman çevirileri edebi camiada farklı yankı bulmuş bir kısım edip ve şair edebiyata Abbasi dönemindeki ihtişamı kazandırma gayesi güderek o dönem şiir ve nesrini taklit etmiştir.

Batı tesiri karşısında bir tür öze dönüş anlamı taşıyan bu akım neo-klasizm olarak adlandırılırken bir süre sonra eski kalıplarda yeni mefhumlarla yazma zarureti hasıl olmuştur. Söz konusu akımın öncülüğünü yapan Mahmûd Sâmî el-Bârûdî, Ahmet Şevkî ve Hâfız İbrâhîm döneme damgasını vururken, sosyal ve siyasi şartlarının beraberinde getirdiği ortak noktalarla belirginleşen üslupları bireysel özellikleriyle yer yer farklılaşmıştır.

Söz konusu üç şairin benzer ve farklı yönlerini vurgulamak amacıyla yapılan bu çalışma Arap asıllı olmayışları ve ebeveyn ilgisinden mahrumiyetleri noktasında dil ve duygu benzerliklerini ortaya koyarken hayat şartlarından kaynaklanan farklılıkların şiirlerine yansıdığını göstermiştir. Milli ve vatani duyguları terennüm edip sosyal sorumluluk yüklenen Bârûdî'nin aksine sarayda büyüyen Ahmet Şevkî, ancak sürgün dönüşü toplumsal içerikli şiirler yazmaya başlamıştır. Halkın içinde, yaşam sıkıntısı çekerek büyüyen Hâfız ise her ne kadar halkın duygularını terennüm etse de geçim sıkıntısı toplum adına söz söylemesine çoğu zaman engel olmuştur.

Farklı ve benzer noktalarına rağmen üçünün de yeniliğe giden yolda yüklendikleri misyon şiirin zirvesindeki yerlerini sabitlerken, aynı ekole bağlı oluşları ile bilinen şairlerin her birinin farklı bir unvan ile Arap dünyası tarafından kabul gördüğü müşahede edilmektedir.

KAYNAKLAR

el-Bârûdî, Mahmûd Sâmî Paşa, (1998), Dîvânu'l-Bârûdî, Thk. ve Şerh: Alî el-Cârim – Muhammed Şefîk Marûf, Beyrût: Dâru'l-Avde.

Brugmann, J., (1984), An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt, Leiden: E. J. Brill.

el-Cebûrî, Kâmil Selmân, (2003), Mu'cemu'l-Udebâ Mine'l-'Asri'l-Câhilî Hattâ Seneti 2002, Beyrût, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.

Çelenlioğlu, Asiye, (2017), "el-Agrâdu'ş-Şi'riyye 'inde Mahmûd Sâmî el-Bârûdî", el-Müdevvene, Cezayir, s. 85-104.

Çelenlioğlu, Asiye, (2019), "Modern Türk ve Mısır Edebiyatının Doğuş ve Gelişim Evrelerindeki Benzerlikler ve Fransız Edebiyatının Bu İki Edebiyata Tesiri", ASOS Journal, Yıl: 7, Sayı: 87, Ocak, s. 294-314.

Çetin, Nihad M., (1991), "Arap: Edebiyat", DİA, C: 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 276-309.

Dayf, Şevkî, (2006), el-Bârûdî Râidu'ş-Şi'ri'l-Hadîs, Kâhire: Dâru'l-Meârif.

Dayf, Şevkî, (1961), el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Muâsır Fî Mısr, Kahire: Dâru'l-Meârif.

ed-Desûkî, 'Umer, (1997), Fi'l-Edebi'l-Hadîs, Kâhire: Dâru'l- Fikri'l- Arabi.

ed-Desûkî, 'Umer, (1981), Mahmûd Sâmî el-Bârûdî, Kâhire: Dâru'l-Meârif.

el-Fâhûrî, Hennâ, (1991), Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî, Beyrût: Dâru'l-Cil.

İbrâhîm, Hâfız, (1991), el-Müellefâtu'l-Kâmile ed-Dîvân, Beyrût: Mektebetu'l-Lubnân.

Huseyn, Tâhâ, (1933), Hâfız ve Şevkî, Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, (1992), "Mahmud Sâmi Paşa Bârûdî", DİA, C: 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 90-91.

Kahhâle, 'Umer Rıza, (1991), Mu'cemu'l-Muellifîn, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle.

Şeşen, Ramazan, (1989), "Ahmed Şevkî", DİA, C: 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 136-137.

Şevkî, Emîru'ş-Şuarâ Ahmed, (2012), eş-Şevkiyyât, Kâhire: Müessesetu Hindâvî li-Ta'lîm ve's-Sekâfe.

et-Tahtâvî, Rıfâ'a Râfi', (1992), Paris Gözlemleri, Yay. Haz. Cemil Çiftçi, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Ürün, Kâzım, (1998), Ahmed Şevkî ve Türkiye İle İlgili Şiirleri, Konya: Çizgi Yayınları.

Ürün, Kâzım, (2002), Mısır'da Türk Bir Şair Ahmet Şevkî 1868-1932, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Yazıcı, Hüseyin, (1997), "Hâfız İbrâhim", DİA, C: 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 91-92.

ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, (2010), Târîhu'l-Edebi'l-'Arabi, Yay. Haz. Yusuf Alî Budeyvî, Abû Dabi: Mektebetu's-Safâ.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, (2002), el-A'lâm Kâmûs Terâcim Li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Mustaribîn ve'l-Musteşrikîn, Beyrût: Dâru'l-'İlm Li'l-Melâyîn.